

מקורותיו של הרמב"ם לזיהוי הצומח והחי בפירושו למשנה

זהר עמר

פרשני ימי הביניים שעסקו בויהוי הצמחים ובעלי החיים הנוכרים בתנ"ך ובמשנה אינם מציינים בדרך כלל את מקורות המידע שלהם, כלומר, אם קיבלו את המסורת הפרשנית מרבותיהם או שהיא פרי של לימוד תאורטי.¹ בחינה מדויקת של הפירוש שמביא הרמב"ם לזיהוי הצמחים ובעלי החיים במשנה מראה שהוא מסתמך על כמה מקורות מידע עיקריים: התרגום הארמי, התלמוד הירושלמי והתלמוד הבבלי, מסורות מתקופת הגאונים, פרשנויות מימי הביניים או היסק עצמאי על פי המציאות שנחשף אליה במחזות חיים.² כתיבת פירוש המשנה ארכה שבע שנים, ובמהלכה - ואף לאחר שסיימה - הרמב"ם לא פסק מלערוך את פירושו: הוא חזר בו בפרטים מסוימים, הוסיף שסיימה אחרים ומחק ותיקן לפי הצורך. כך עולה מטיטות הפירוש ומנוסח הפירוש שבכתב ידו,³ ולמעשה גם על פי עדותו המפורשת.⁴ דרך כתיבה זו מאפיינת את דרכו של הרמב"ם: תנועה וחתירה מתמידות לבידור ידעית האמת. מותר גמגמה זו הוא לא היה מחויב לקו פרשני מסוים, וכשהתאפשר הוא הכריע על פי מה שנראה בעיניו אמותי, נכון וישר.

הפירוש של הרמב"ם היה מיועד לקהל קוראים דוברי ערבית, ולפיכך זיהוי המונחים הוא בשפה זו. בתחילת תרגומו של הרב יוסף קאפח לפירוש המשנה, תרגום שהוא נר לרגלנו, הוא עמד על הקשיים 'לקלוע' לדברי הרמב"ם ועל השיבושים שנוספו

* פרק מתוך ספרי "הצומח והחי במשנת הרמב"ם", שנתיי להתפרסם במהלך שנת תשע"ה.

- 1 ראו בהרחבה: ד. עמר, מסורת הערך, חל אביב תשס"ד, עמ' 18-19.
- 2 הרמב"ם נהג פעמים רבות להזכיר בפירושו את המציאות באזורים הגאוגרפיים שחי בהם, ולעיתים הוסיף את המילה "אצלנו", למשל: "יערנו פי אלגולס... ופי מצר... ופי אלשאם... ופי אלמנרב". על משמעות זו ראו: ד. פיקסלר, "ספרי", או"ן ישראל ומצרים בפירוש המשנה לרמב"ם", נטועים, ח (תשס"ב), עמ' 48-50.
- 3 פירוש המשנה לרבי משה בן מימון ד"ל (מהדורת פקסמיליה של הרב ס' ששון), קופנהגן תשס"ז: ס' הופקינס, פירוש הרמב"ם למסכת שבת, טיטות הפירוש לפי קטעים אוטוגרפיים מגיזות קהיר, ירושלים תשס"א.
- 4 כך הסביר את הביקורת נגד אלו שטענו שיש לעולם שיבושים וחוסר אחידות בפירושו (אגרות הרמב"ם [מהדורת י. שילת], עמ' שה-טו): "זוהו הגמגום שהם מגמגמים על פירוש המשנה - הוא גלג מפני שהקניתי בו מקומות, ברא עולם יודע שרובם הטעני בהם המשיכי אחר הגאונים ד"ל... ואפילו הייתי אני המשתבש, אין אני טוען שהגמגמי אל שלמותי האחרונה בחתולה, ולא שאני לא טעיתי מעולם, אדרבה: כל מה שנכתבתי לך חלופו חזרתי ממנו המיד, בכל דבר מחבורי ומטבעי". והשוו: שם, עמ' רפז.

לדבריו בעקבות חוסר הבנתם של מתרגמים אחרים. טעויות בתרגום עשויות לנבוע גם בשל העובדה שלכמה מילים בערבית יש משמעויות שונות, וייתכן שריבוי המשמעויות ישפיע על ההבנה הנכונה שלהן. מנקודת המבט המוצמצמת של תחום הבוטניקה, נוכל להצביע כאן על תופעה אחת הראויה לציון. הרמב"ם מבחין בשיטתיות הבחנה לשונית ברורה בין צמחים שמכונים בערבית "ברי" (ג.י) ובין צמחים שמכונים "פחצי" (פ.ח.צ.). התרגום הרגיל של שני מיני צמחים אלו הוא צמחי בר, אך למעשה אלו שתי קטגוריות שונות. דיוק בלשון הרמב"ם מגלה שהמונח "ברי" בחיבור זה הוא למעשה כינוי לצמח תרבותי שערכו נחשב פחות⁵. לעומת זאת, מונח "פחצי" הוא משתמש לציון צמח בר או "שדה" בלשון חז"ל.⁶

מקובל בערבית-יהודית פירושו משובץ במונחים העבריים מן המקרא ומלשון חז"ל. כשיזהווי הצמחים ובעלי החיים ברור, הוא מביא לעתים את שמותיהם בערבית עם ה"א היידוע - למשל אלעךקה⁷ - כנהוג בעברית המשוברכת⁸. הוא מקפיד בדרך כלל לזהות את המונח או לתרגם אותו באזכורו הראשון. לאחר מכן הוא נוהג לפי העניין והצורך: לעתים הוא סומך על זיכרונו של הקורא ולעתים הוא חוזר על זיהויו, ולא פעם הוא מוסיף: "כבר פירשנו".

הרמב"ם כתב בלשון מליצית בהקדמתו לפירוש המשנה, שפירושו מיוסד על התלמודים, התוספתא והספרי ועל דברי הגאונים, ושהוא ניפה, עיבר ופירש מקורות אלו, ואף הוסיף להם נופך משלו: "כספן הצורף וקקתוהו, ובמעבה לבי יצקתוהו"⁹. להלן נמנה כמה מן המקורות ששימשו לו כסיס בזיהוי הצמחים ובעלי החיים:

- א. תרגומים: על השימוש בתרגומים הארמיים למקרא, ראו בערכים: אשכנזי, חציר, עכביות, קדה לבנה ורכפה.
- ב. תלמודים: אין ספק שהתלמודים היו הבסיס העיקרי לפירושו של הרמב"ם. בזיהוי הצמחים שבסדר זרעים התבסס כמובן על התלמוד הירושלמי, ובסדרים אחרים התבסס גם על התלמוד הבבלי. כשיש מחלוקת ביניהם הכריע בה לפי הבנתו: לעתים הכריע לפי הבבלי,¹⁰ ובמחלוקת בנוגע לזיהוי צמחים שנוכרים בסדר זרעים הכריע בדרך כלל לפי זיהוי הירושלמי.¹¹ לעתים שילב בין שני זיהווי התלמודים, למשל בערך "חנן".

5 ראו ערכים: בצלזל, כוסמת, שכולת שועל, שיפון, שקנית, שקמה ותקנתוהו.
 6 ראו בכל הדוגמאות שמובאות בפירוש המשנה, בלמים א, ב, וכן בערך: גיבירי שלאפר.
 7 פהמיש סוכה ג, ג. וראו גם "אלעכברים" (פהמיש"ם בבא מציעא ג, ז); "אלפפרע" (טהרות ה, א), ועוד.
 8 עוד על תופעה זו בקרב הכותבים בימי הביניים, ראו: א' מופן, "העברית המושפעת מן הערבית", מתחם 1, (תשנ"ב), עמ' 106-115.
 9 הקדמה למשנה (מהדורת י" קאפח), עמ' א.
 10 למשל בערכים: אונים, יעזר וברדלס (צבעו).
 11 למשל בערכים: אשכנזי, נופני, דלעת רמוצה, חנין, חריץ, לוף, שעועית ותרבותו.

ג. פירוש כללי: בערכים רבים הרמב"ם מפרש פירוש כללי בלבד על פי דברי חז"ל, למשל בערכי הצמחים: חצוב, יחנן ופול החרוב, ובערכי בעלי החיים: איל קומציא, חליק, כוי וסמיחים.

ד. תרגום מילולי: כמה פעמים אין הרמב"ם מזהה זיהוי מסוים, והוא מתרגם מילולית את שמות הצמחים שבמשנה לערבית, למשל בערכים: דלעת מצרית, חרדל המצרי.

ה. בלשנות: בפירושו למשנה הרמב"ם מתייחס לספרי בלשנות.¹² הוא הפעיל בזיהויו שיקולים בלשניים, לדוגמא: שימוש בדמיון אטימולוגי: ראו למשל בערכי בעלי החיים: חולדה, פורטיות וקולים האספן. בכמה מקרים, למשל בערך דגה, פירושו מבוסס על הקשר דברי המשנה.

היבט מעניין אחר הוא זיהוי צמחי המשנה על פי דמיון השם העברי לשמות צמחים בערבית: ראו בערכים: אבוב רועה, אירוס, חצב ולוטם.

ו. זיהויים שמובאים בספרות הגאונים: כאמור לעיל, הרמב"ם אינו מצייץ בפורש את מקורותיו, אך השוואת פירושו לפירושיהם של פרשנים אחרים מעידה שהיו לגוד עניו מסורות שונות מתקופת הגאונים, למשל מסורתו של רס"ג.¹³ עם זאת, לפעמים הוא מציג קו פרשני עצמאי, ולפעמים הוא מביא את דבריהם של מפרשים אחרים, מסתפק בהם או חולק עליהם.

ז. מסורות פרשנות ומציאות שנחשף אליהן בארצות נודדו: כפי שכתבנו לעיל, חלק מן הזיהויים שבפירושו הרמב"ם מעידים על התמורות שחלו בכתיבתו של חיבור זה במהלך כתיבתו משנת 1161 במהלך נודדו בארצות אחרות: צפון אפריקה, ארץ ישראל ומצרים, ובמהלך הפלגותיו הממושכות בים התיכון. בסופו של דבר, הושלמה מלאכת הכתיבה בשנת 1168, כפי שהעיד בפורש בסוף חיבורו. באותם ימים כבר ישב במצרים יותר משנתיים, והוא כבר התודע למציאות החיים בארץ זו ולמסורות פרשניות שרווחו בה.

דוגמא לזיהויים שהושפעו מן המסורת הפרשנית הספרדית אפשר להדגים מן הערך שפן: עקבותיה הברורים מצויים בחיבורו של ר' יונה אבן ג'נאח. בערך קולים האספן - המילים "ידוע אצלנו במערב בשם 'אלשבוט'"¹⁴ מתייחסות למין דג שנקרא עד היום בספרד japon. זו רק דוגמא אחת לשימוש של הרמב"ם בשפה הספרדית, והיא סותרת את הסברה שזרמב"ם לא הכיר כלל לשון זו.¹⁵ ידוע, הרמב"ם נולד והתחנך בצעירותו בקורדובה שבספרד, וחלק מהכשרתו במדעים רכש בצפון אפריקה (עד תחילת שנות

12 ראו פהמיש תרמות א, א; שוטה ה, ה.
 13 למשל בערכים: בצלזל, נופן ולוטם.
 14 פהמיש"ם מכשירין ג, ג.
 15 כך סבר הרב י" קאפח: ראו בהקדמתו לפירוש המשנה לרמב"ם, א, עמ' 19.

העשרים לחיים), וזופאיה נמנו על אסכולה אחת.¹⁶ לאחר מכן הוא כתב בחיבורו "ביאור שמות הרפואות" לעזים רבים, ובהם עשרות שמות בריאלקטים ספרדיים (נוסף על הערבית האנדלוסית), ובהקדמה לחיבורו הוא נוקב בשמות כמה מחברים ספרדיים שהסתמך עליהם.¹⁷ כרכים ממלומדים אלה, גם הרמב"ם, שברוב ימי חייו פעל במוח, לבו היה במערב, שכן לפחות בתחום הלקסיקוגרפיה הרפואית - תחום שבו זיהוי שמות הצמחים ובעלי החיים הוא חלק מרכזי - המשכילים הספרדיים הפגינו תחושת עליונות מדעית על פני עמיתיהם שבמזרח.¹⁹

השפעת ה'מערב' בולטת מאוד בזיהוי הצמחים שזיהה הרמב"ם, וכמה פעמים הוא מזכיר במפורש את הזיהוי המקובל בספרו או בצפון אפריקה;²⁰ נראה שכן משמע באופן מובלע גם מערכים אחרים.²¹ דוגמא מובהקת לכך היא זיהוי הערך "אודי" עם עץ הערער הספרדי (*Juniperus thurifera*): "והוא המין המפורסם בארץ המערב, שמשמשים בו בכל בניניהם, ונקראו אצל כל ההמון אלשפיין. ואני לא ראיתי מין זה, אשר ראיתי שם, לא בארץ ישראל ולא בארץ מצרים כלל עד הזמן הזה."²² מקור זה מוכיח שחלק זה של פירושו נכתב או עודכן כשישב במצרים.²³

ח. השפעת מדע הרפואה: הכשרתו הרפואית של הרמב"ם ניכרת במקומות רבים בפירושו של הרמב"ם למשנה. הוא מרבה לשבץ בדבריו משלים ודוגמאות מעולם

16 ראו אבראם בן מראה, בחות פי תאריך אלט ואלצידלה עני אלערב, ביהות 1091, עמ' 43-47;
 17 ס'י, הלקסיקוגרפיה הרפואית הערבית לזמן המאה ה-9 ועד המאה ה-13: התפתחותה, מאפייניה, מקורותיה והשתקפותה בחיבוריהם של אבן כלארש ואבן אלפואד, חיבור לשם קבלה תואר ודקטורי, אוניברסיטת בר אילן, רמת גן תש"י, עמ' 104-107.
 18 רבנו משה בן מימון, ביאור שמות הרפואות (מהדורת ד' מונטבר), ירושלים תש"ט, עמ' 16.
 19 ראו בהרחבה: ס'י, לקסיקוגרפיה, עמ' 110-111. וראה שכן היה גם בחתומי מדע נוספים. בפתח ערכי ב. הרמב"ם מזכיר חיבור בעיניי אסטרונומיה שחבר בספרו, והשיבותו גדולה מחשיבות חיבורים שנכתבו בתחום זה במוח. הרמב"ם עצמו העריך לראש בשיטת הריקחה שנהגו בה במערב ולא בשיטת הריקחה שנהגו בה במוח, וכפי שכתב באחת מאגרותיו הרפואיות: "מה שהעבר מיניין במוח הוא עשית מי חלמות, אולם של קליפות שורשי ולא של עלי כמנהג סוריה וארץ ישראל ומצרים, וכך ראינו כל חכמי אנדלוסיה ובכל ארץ מגרב המצויים לקחת מקליפות שרשי ולא מן עליה"; ראו תשובות רפואיות, בתוך: רמב"ם, ביאור, עמ' 139.
 20 ראו בערכים: אנג, בעלי חלק, עכביות מטריות, קיערס ושומשמיין.
 21 ראו בערכים: אלה, זית, סופית, עקרבין והמכה.
 22 פתמיס פרו ג. ט. ואילו בפת"ש ברא ב. ג. הוא מזהה את הארז עם עץ אחר שגדל בספרד ונקרא בערבית "זואן", הוא אשור הערער (*Fagus sylvatica*), ולא "ברוש", כפי שתרגם הר"י קאסח.

הרפואה,²⁴ והוא מזכיר את שמות הצמחים שמקובלים כפי הרופאים, למשל: "השמן שקורין אותו הרופאים זית אלנפאק".²⁵ על הלחית כתב: "הרופאים מזכירין אותן בספרי המזונות",²⁶ ובנוגע לזן הקלב: "הוא צמח ידוע מאד אצל הרופאים".²⁷

תורת הרפואה בימי הרמב"ם הייתה מבוססת על תורת היסודות, המזגים והלחיות. בבסיס תורה זו ההנחה שהעולם וברואיו בנויים מארבע יסודות מנוגדים - אש, אוויר, מים וארמה - המתקיימים באיזון מיוחד שמאפשר להם לקיים את גוף הברואים בהרמוניה מלאה. ארבעת היסודות האלה מגלמים בארבע תכונות - חום, יובש, קור ולחות - הערוכות בזוגות ויוצרות את 'טבעו' של היסוד, למשל: כוח האש הוא חם ויבש. תפיסה זו מוטמעת גם בזיהוי צמחי המשנה. בנוגע לטופיח הוא מזכיר את דעת הרופאים שהוא דומה ב"טבעו לטבע השעורים".²⁸

הדוגמא המובהקת ביותר היא זיהויו של החצוב, שכן הסבר המשנה לדעת הרמב"ם - וגם זיהוי החצוב שנגזר ממנה - מתבסס על התפיסה המדעית שרווחה בימים ההם: "אין נוטעין יחור של תאנה בתוך החצוב שיהא מקירו - כדי שיקרו אותו יאזן מזג פרי לפי שהוא חם".²⁹

ט. ספרי זואולוגיה: אין ספק שכדי לתאר כמה מתאורי בעלי החיים שהרמב"ם מתאר בפירושו, הוא הסתייע במילונים ובספרי זואולוגיה שנכתבו בימי הביניים, למשל בערך "אדני השרה". דוגמא לחיבור כזה היא תרגומו הערבי של "ספר החיות" שכתב אריסטו, ספר שגם בימי הרמב"ם היה מקור מידע מהימן, ומוזים לשימוש בו אפשר למצוא בערכים "דבורה" ו"קורא". אין לשכוח שבתור רופא בעל שיעור קומה, הרמב"ם היה בקי בסגולותיהם הרפואיות של בעלי החיים כפי שתוארו פעמים רבות בחיבוריו, וגם מלומדים שחיו לאחר חייו מצטיינים את דבריו, למשל: דמידי מצטטו בשני ערכים על פרוקי רגליים בחיבורו על בעלי החיים.³⁰

24 לסיכום המקורות ראו: עמר, היבטים.
 25 פתמיס מנחת ח. ג.
 26 פתמיס עקצים ג. ה.
 27 פתמיס שביעית ז. א; שם ח. ג. עקצים ג. ב.
 28 פתמיס כלאים א. א.
 29 פתמיס כלאים א. ה; ראו בהרחבה בערך "העזב".
 30 דמידי מצטטו בערך "יתילא" (עשבוט) ו"גיאודה" (מין עקיצ) מתוך "ספר המים" שכתב הרמב"ם; ראו: Maimonides, On Poisons and the Protection against Lethal Drugs (G. Bos ed.), Provo, Utah.